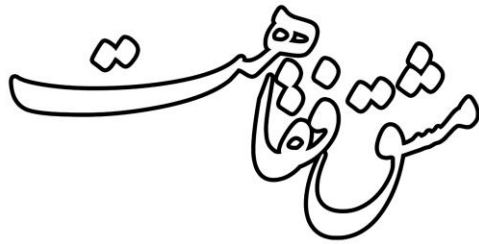


بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دوفصلنامه علمی — تخصصی

سال دوم، شماره چهارم، پاییز و زمستان ۱۴۰۳



صاحب امتیاز: مدرسه عالی حوزوی ائمه اطهار علیهم السلام

مدیر مسئول: محمدرضا فاضل کاشانی

سر دبیر: محمدعلی قاسمی

مدیر تحریریه: حامد اسدی



هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

علی اسلامی فر / حامد اسدی / سیدجواد حسینی گرگانی

حامد خادم الذاکرین / احمدرضا خسروی

محمدعلی قاسمی / محمدرضا فاضل کاشانی



مدیر اجرایی: حامد خادم الذاکرین

ویراستار: مهران اسلامی

مترجمان: مجتبی شیخی (انگلیسی) / میثم حسینی (عربی)

طراح جلد: حمیدرضا پورحسین

صفحه آرا: صفرعلی اخلاقی



نشانی: قم، میدان معلم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، دفتر دوفصلنامه مشق فقاهت

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۴۹۴۹۴ - دورنگار: ۰۲۵-۳۷۷۳۰۵۸۸

قیمت: ۷۰۰۰۰۰ ریال





The Scope of the Instances of the Propagation of Indecency in the Context of Contemporary Social Transformations

Ali Ghaffarian¹

Abstract

After establishing the prohibition of *ishāʿat al-fahshāʾ* (the propagation of indecency) through scriptural proofs, the central issue becomes the application of this concept to newly emerging instances in the contemporary era. In light of the expansion of media spaces and the formation of new modes of social interaction, a range of phenomena has emerged whose qualification as instances of the “propagation of indecency” requires careful examination and analysis. Employing a descriptive – analytical method and drawing on jurisprudential (*fiqhī*) and exegetical (*tafsīrī*) library sources, this study addresses the main question of which phenomena constitute instances of the propagation of indecency within the context of contemporary social transformations, with reference to the two principal views regarding the meaning of *ishāʿat al-fahshāʾ*, and whether activities such as online advertising and social gatherings fall within its scope. The findings indicate that phenomena such as pornography, the dissemination of corrupting news, the promotion of deviant cultures, the establishment of centers of corruption, the organization of corruption-oriented gatherings, and commercial activities associated with moral (corruption), depending on the fulfillment of conditions such as the “degree of reprehensibility” (*shiddat al-qubḥ*) and the “extent of dissemination,” may be classified as instances of the



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

1. Level Four (Sath 4) Research Student of the Qom Seminary, Advanced (Kharij) Program, Ahl al-Bayt (Peace Be upon Them) Jurisprudential Center. Agh1369@gmail.com



propagation of indecency under one of the two aforementioned views. Such an application clarifies the legal obligations (*takālīf shar'īyya*) of morally responsible agents (*mukallaḥfīn*) in confronting these phenomena and provides direction for the policies of supervisory and executive institutions in preventing the normalization of indecent acts within an Islamic society.

Keywords: propagation of indecency (*ishā'at al-faḥshā*), social gatherings, indecency (*faḥshā*), social fiqh, emerging instances, pornography.





دوفصلنامه علمی - تخصصی
سال دوم، شماره چهارم (پاییز و زمستان ۱۴۰۳)
تاریخ ارسال، ۱۴۰۳/۰۵/۰۵
تاریخ پذیرش، ۱۴۰۳/۰۷/۱۰

گستره مصادیق اشاعه فحشا در بستر تحولات اجتماعی دوره معاصر

علی غفاریان^۱

چکیده

پس از اثبات حرمت «اشاعه فحشا» از طریق ادله شرعی، مسئله اساسی، تطبیق این مفهوم بر مصادیق نوپدید در عصر حاضر است. با توجه به گسترش فضاهای رسانه‌ای و شکل‌گیری سبک‌های جدید تعاملات اجتماعی، مصادیقی پدید آمده که تشخیص مصداقیت آنها برای «اشاعه فحشا» نیازمند بررسی و تحلیل است. این نوشتار با روشی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای فقهی و تفسیری، به این پرسش اصلی می‌پردازد که مصادیق اشاعه فحشا در بستر تحولات اجتماعی دوره معاصر، با توجه به دو دیدگاه اصلی در معنای «اشاعه فحشا» کدامند؟ و آیا فعالیت‌هایی مانند تبلیغ در فضای مجازی و تجمعات اجتماعی را شامل است یا نه؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد مصادیقی مانند هرزه‌نگاری، نشر اخبار مفسده‌دار، تبلیغ فرهنگ‌های انحرافی، دایر کردن مراکز فساد، برگزاری تجمعات فسادمحور و تجارت مرتبط با مفسد، بسته به تحقق شرایطی مانند «شدت قبح» و «میزان انتشار»، می‌توانند ذیل یکی از دو دیدگاه فوق، مصداق «اشاعه فحشا» قرار گیرند. این تطبیق، وظایف شرعی مکلفین را در مواجهه با این پدیده‌ها روشن می‌سازد و رویکرد نهادهای نظارتی و اجرایی را در جلوگیری از عادی‌سازی فواحش در جامعه اسلامی، جهت‌دهی می‌کند.

واژگان کلیدی: اشاعه فحشا، تجمعات اجتماعی، فحشا، فقه اجتماعی، مصادیق نوپدید، هرزه‌نگاری.

۱. دانش‌پژوه سطح ۴ رشته فقه الحکومه، مجتمع آموزشی و پژوهشی انمه اطهار (ع)، حوزه علمیه قم؛

مقدمه

اشاعه فحشا از جمله محرماتی است که حرمت آن با استناد از آیه ۱۹ سوره مبارکه نور و دیگر ادله شرعی به طور قطعی اثبات شده است. در خصوص مفهوم «اشاعه فحشا» دو دیدگاه عمده (اظهار فحشا و کثرت وجودی فحشا) در میان فقها و مفسران وجود دارد. با این حال، مسئله اساسی که در عصر حاضر با شدت بیشتری قابل پیگیری است، تطبیق این مفاهیم بر مصادیق نوظهور است که پدید آمده‌اند.

در متون فقهی، مصادیق اشاعه فحشا عمدتاً به موارد محدود و مشخص مانند قذف، قیادت و تجسس اختصاص یافته است. این در حالی است که امروزه گسترش روزافزون فضای مجازی و رسانه‌های جمعی، امکان تحقق «اشاعه فحشا» را در ابعادی بی‌سابقه، با سرعتی فوق‌العاده و در دامنه‌ای وسیع فراهم کرده است. پیامد این پدیده، چیزی جز «عادی‌سازی ارتکاب فواحش» و «از بین بردن فرهنگ دینی در جامعه اسلامی» نیست.

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مصادیق جدید و با تمرکز بر تطبیق دیدگاه‌های متفاوت در مفهوم «اشاعه فحشا» بر این مصادیق شکل گرفته است. سؤال اصلی مقاله این است: «مصادیق جدیدی مانند فعالیت در فضای مجازی و برگزاری تجمعات اجتماعی، با توجه به دو دیدگاه اصلی در معنای «اشاعه فحشا»، چگونه در ذیل این عنوان حرام قرار می‌گیرند؟».



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

برای پاسخ به این پرسش، اهداف زیر دنبال می‌شود:

۱. تبیین دو دیدگاه اصلی در مفهوم «اشاعه فحشا».
۲. شناسایی و بررسی مهم‌ترین مصادیق نوین اشاعه فحشا در دو عرصه رسانه‌ای و غیررسانه‌ای.
۳. تطبیق این مصادیق بر هر یک از دو دیدگاه فقهی.
۴. استنباط وظایف شرعی مکلفین و نهادهای نظارتی و اجرایی.

مسئله اشاعه فحشا به صورت مستقل، از جانب مفسران و فقها مورد بحث قرار نگرفته است تا اینکه مصادیق آن نیز از این طریق، ذیل همین بحث مورد بررسی قرار گرفته باشد. بلکه فقط در ذیل مباحث غیبت و تهمت و بعضاً در بحث امر به معروف و نهی از منکر و همچنین در بحث از گناهان کبیره در رابطه با اشاعه فحشا سخن

گفته‌اند. از سوی پژوهشگران معاصر نیز در این رابطه آثاری نوشته شده، اما این مقدار وافی به غرض نبوده است. در این بین، برخی از آثار در موضوع مصادیق «اشاعه فحشا» نیز سخن گفته‌اند که عبارت‌اند از:

۱. مقاله مجید تلخایی، و علی تقی‌خانی، «تحلیل فقهی مسئله اشاعه فحشا و تطبیق آن با فعالیت‌های رسانه‌ای». دوفصلنامه فقه و حقوق ارتباطات ۱، شماره اول، (پاییز و زمستان ۱۳۹۰)، ۸۷-۱۰۶.
۲. مقاله سید عبدالحسین آل‌یاسین، «نشر خبر فحشا»، دوفصلنامه تا اجتهاد ۱، شماره اول، (بهار و تابستان ۱۳۹۶)، ۱۲۲-۸۳.
۳. مقاله زهرا طاهری‌پور، «واکاوی آیه اشاعه فحشا و شمول آن نسبت به مسائل نوپدید». دوفصلنامه پژوهش دینی، شماره ۳۹، (بهار و تابستان ۱۳۹۳)، ۲۰۹-۲۳۴.

بخش عمده مقاله اول به بررسی مبانی قرآنی و روایی و همچنین مبانی حقوقی اشاعه فحشا در رابطه با فعالیت‌های رسانه‌ای پرداخته و سعی او بر تعیین ملاکات تحقق اشاعه فحشا بوده است. مقاله «نشر خبر فحشا» نیز حاوی مطالب مفیدی در زمینه مفهوم‌شناسی «اشاعه» و «فحشا» بوده و بررسی خوبی در رابطه با دو آیه و چند روایت مرتبط با ادله حرمت در آن انجام شده، اما مصادیق اشاعه فحشا در آن ذکر نشده است. همچنین مقاله «واکاوی آیه اشاعه فحشا و شمول آن نسبت به مسائل نوپدید» نیز علاوه بر اشاره به مصادیق سنتی اشاعه فحشا، تنها به هرزه‌نگاری و قذف رسانه‌ای پرداخت کرده است.

نوآوری این تحقیق، تطبیق «اشاعه فحشا» بر طیف وسیعی از مصادیق معاصر در هر دو فضای رسانه‌ای و غیررسانه‌ای و واکاوی نقش دیدگاه‌های مختلف در تحقق مصداقیّت این موارد است.

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد مصداقیابی انجام شده و داده‌های آن با مطالعه کتابخانه‌ای منابع لغوی، تفسیری و فقهی گردآوری شده است. در فرآیند تحلیل، مصادیق جدید بر اساس دو دیدگاه اصلی در مفهوم «اشاعه فحشا» مورد سنجش و تطبیق قرار خواهند گرفت.



ساختار مقاله پس از این مقدمه به این شرح است: در بخش دوم به تبیین مفاهیم کلیدی پرداخته می‌شود. بخش سوم به تحلیل مصادیق نوین اختصاص دارد و در بخش پایانی، یافته‌ها جمع‌بندی و نتیجه‌گیری می‌شود.

۱. مفاهیم

قبل از ورود به مسئله شایسته است حدود و دایره موضوع آن روشن شود و این امر متوقف بر تبیین مفاهیم مذکور در عنوان مسئله است.

۱-۱. اشاعه

به معنای ظاهرکردن، انتشار و اذاعه است. این واژه در باب ثلاثی مجرد به معنای ظاهرشدن و در باب ثلاثی مزید، «اذاعه» معنا شده است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۱۹۰). برخی از لغوی‌ها این لغت را هم در ثلاثی مجرد و هم در ثلاثی مزید به «ظهر» و «ذاع» معنا کرده‌اند (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۱۲۴۰، ابن اثیر، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۲۱؛ فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۲۹). علاوه بر معناکردن شیوع خبر به «ظَهَرَ»، معنای «انتشر» نیز بیان شده است (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۹۹). راغب اصفهانی نیز همچون ابن فارس به‌غیر از انتشار، تقویت و زیادشدن را نیز در معنای این لغت ذکر کرده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷۰).



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

بنابراین، می‌توان گفت تقویت و زیادشدن، مسبب از انتشار است؛ زیرا به سبب انتشار است که تعداد یک شیء بیشتر شده و وجود آن به نوعی تقویت می‌گردد. در نتیجه «انتشار» معنای اصلی اشاعه خواهد بود.

۱-۲. فحشا

این واژه که هم معنا با «فاحشه» بوده و جمع هر دو «فواحش» می‌باشد (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۱۰۱۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۳۲۵؛ طریحی، ۱۴۱۶ق، ج ۴، ص ۱۴۷) به هر چیزی که موافق حق نباشد، معنا شده است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۹۶). همچنین هر چیزی که از حدّ خودش تجاوز کند را «فاحش» دانسته‌اند (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۱۰۱۴؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۴۷۸).

به اعتقاد ابن فارس ریشه «فحش»، دلالت بر قبح و شناعة در شیء دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۴۷۸). «فحش»، «فحشا» و «فاحشه»، به رفتارها و گفتارهای بسیار زشت اشاره دارند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷۰). این سه لفظ در احادیث به کثرت وارد شده و گناهان بسیار زشت را معنا می‌دهد (ابن اثیر، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۲۱). بنابراین، معنای مستفاد از کتب لغوی، رفتار یا سخن بسیار زشت است. از تتبع در کلمات فقها و مفسران نیز دیدگاه‌های مختلفی در حقیقت «فحشا» استفاده می‌شود که عبارت‌اند از:

۱. رفتارهای زشت: نزد برخی به رفتارهای زشت (شیخ طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۱۹؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۰۶؛ مامقانی، ۱۳۱۶ق، ج ۱، ص ۱۰۹) و نزد برخی دیگر به هر آنچه از رفتار و گفتار که زشتی بیشتری داشته باشد معنا شده است (نظام الدین نیشابوری، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۱۷۰؛ محقق اردبیلی، بی‌تا، صص ۷۳ و ۳۲۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۴۲۶).
۲. گناهان بسیار زشت: معنای مراد از «فاحشه»، صرف گناه و یا زشت‌ترین گناهان می‌باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰، ص ۴۰۴).



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۳. اختصاص به زنا و مشابه آن: علامه مجلسی آن را به زیاده‌روی در پیروی از قوای جنسی مانند زنا معنا کرده است (علامه مجلسی، ۱۴۱۰ق، ج ۸۶، ص ۲۵۰). از مفسران اهل سنت هم آن را به زنا تفسیر کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۸، ص ۸۰؛ بغوی، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۳۹۵).

۴. دیدگاه چهارم و پنجم: جمع بین دو معنا: در برخی کلمات دو معنا از معانی گفته شده برای «فحشا» اختیار شده است. برخی «زنا و زشتی‌ها» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۰۸) و برخی «گناهان و زشتی‌ها» را بیان کرده‌اند (سید مرتضی، ۱۴۱۵ق، ص ۵۱۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۹۷).

باتوجه به اینکه حقیقت شرعی خاصی برای این اصطلاح ثابت نیست، لذا به معنای لغوی یعنی رفتار یا گفتار بسیار زشت حمل می‌شود که دیدگاه دوم نیز داخل در آن است.

۱-۳. مراد از اشاعه فحشا

فقها و مفسران برای این اصطلاح که در آیه ۱۹ سوره نور هم استعمال شده است دو معنای اصلی بیان کرده‌اند؛

۱. کثرت وجودی و ترویج فحشا (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۲۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۹۳).

۲. اظهار و علنی سازی فحشا (طوسی، بی تا، ج ۷، ص ۴۱۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۰۸). همچنین از اهل سنت نیز این معنا را اختیار کرده اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۸، ص ۸۰؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۷، ص ۸۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۰۶).

۲. مصادیق اشاعه فحشا در عصر حاضر

با گسترش تعاملات اجتماعی بین جوامع و همچنین پیشرفت ابزار و وسایل ارتباط جمعی مصادیق جدیدی از اشاعه فحشا نمود پیدا کرده که با تأمل در نحوه تعاملات اجتماعی قابل درک است.

۲-۱. اشاعه فحشا در فضای رسانه ای

در دنیای امروز، فضای مجازی چنان با زندگی روزانه و حقیقی انسان آمیخته شده که گویا جزئی از آن گشته است. البته از عنوان بحث به فضای مجازی تعبیر نکردیم؛ چرا که با وجود کارکرد یکسان و سنخیت واحد، دایره فضای رسانه ای از دایره فضای مجازی بزرگ تر است و می تواند شناخت منسجم تری از مصادیق را به ما ارائه دهد.



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

سه عنوان اصلی از مواردی که مورد بررسی قرار گرفت، چنین است:

۲-۱-۱. پورنوگرافی (هرزه نگاری)

پورنوگرافی (pornography) از کلمات یونانی porno و graphiyy گرفته شده است و در لغت به معنای هرزه نگاری و نوشتن موارد مستهجن است (بای؛ پورقهرمانی، ۱۳۸۸، ص ۹۹). پورنوگرافی در مفهوم عام به معنای تصاویر و محتوایاتی است که عمدتاً به قصد تحریک جنسی ارائه می شود، این موارد در قالب نمایش، ارائه، تولید و تجارت محتوای مستهجن است (بای؛ پورقهرمانی، ۱۳۸۸، ص ۹۸).

نشر محتوای خلاف عفت در فضای رسانه: هر گونه محتوای منافی عفت که در قالب تصویر، صوت و یا متن تحقق پیدا کند با این شرط که موجب اشاعه فحشا در

سطح جامعه گردد، داخل در مصادیق این عنوان خواهد بود. هر یک از این قالب‌های محتوایی نیز ممکن است در اشکال و صورت‌های متنوع بروز پیدا کند. قالب متنی ممکن است به صورت رمان، شعر، توییت، پیامک و شبیه اینها باشد که موجب اشاعه مضامین جنسی و ترویج فرهنگ ابتذال گردد، یا همین مضامین در قالب تصویری و صوتی اشاعه گردد که مصادیق آن به صورت انتشار عکس‌ها و فیلم‌های بدون حجاب، مبتذل و جنسی در شبکه‌های اجتماعی قابل مشاهده است. **بررسی:** این مصداق بر اساس هر دو دیدگاه، از مصادیق واضح اشاعه فحشا محسوب می‌شود. اولاً انتشار این محتوا، عین افشا و علنی کردن چیزی بوده که شریعت اسلامی تحقق آن را ممنوع کرده است. ثانیاً ترویج و سهولت دسترسی به این محتوا، به طور مستقیم به «عادی‌سازی» و «کثرت ارتکاب» مفاسد جنسی در جامعه می‌انجامد و قبح آن را از بین می‌برد.

در تأیید این مطالب پرسشی از جانب خبرگزاری ایکننا از دفاتر برخی مراجع تقلید انجام گرفته و در آن فیلم گرفتن از هنجارشکنی بانوان مشهور یا غیر مشهور و انتشار آن مطرح شده است که در پاسخ گفته شده گرفتن و نشر چنین فیلم و عکس‌هایی به دلیل اشاعه فحشا جایز نیست (پارسائیان؛ فرج‌زاده، ۱۳۹۸، (B2n.ir/g85202).

همچنین استفاده اشاعه فحشا بودن ترویج چنین فیلم‌هایی از پاسخ به استفتای مطرح شده از آیت‌الله تبریزی هم به وضوح قابل استفاده است. از ایشان در رابطه با بازی کردن مرد و زن نامحرم در فیلم‌هایی که حرف‌های عاشقانه به همدیگر می‌گویند، همچنین از نمایش و خرید و فروش این فیلم‌ها که غالباً تحریک‌کننده است، سؤال پرسیده شده است. در پاسخ از این سؤال گفته شده: «بازی کردن زن و مرد در فیلم‌های مزبور حرام است، و ترویج آن فیلم‌ها و خرید و فروش و استعمال و پخش آن حرام است. قال الله سبحانه و تعالی ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ﴾ (نور: ۱۹) و الله العالم» (تبریزی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۷۳).

آیت‌الله سیستانی هم می‌فرماید: «به تصویر کشیدن برهنگی که به عنوان ابزاری



برای ترویج فساد و اشاعه فحشا بین مسلمین به کار گرفته می شود حرام است» (سیستانی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۱۲).

مشاهده محتوای خلاف عفت از رسانه: از بیان برخی فقهای معاصر چنین استفاده می شود که مشاهده فیلم های مبتذل و مفسده دار نه تنها حرام است؛ بلکه اشاعه فحشا نیز شمرده می شود (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲، B2n.ir/s75459). در همین رابطه در استفتای از آیت الله تبریزی، از جواز مشاهده کردن فیلم هایی که شبکه های ماهواره ای پخش می کنند و در آن همه بدن زن و مرد غیر از عورت آنها دیده می شود، پرسیده شده است. در پاسخ گفته شده: «نگاه کردن به این فیلم ها جایز نیست؛ چرا که مستلزم نشر فساد در جامعه است» (تبریزی، ۱۴۲۷ق، ج ۶، ص ۴۱۵-۴۱۴). در دو استفتای دیگر از ایشان نیز نگاه کردن و نشان دادن فیلم هایی که موجب فساد و ترویج فحشا شود جایز دانسته نشده است (تبریزی، بی تا، ج ۲، ص ۲۱۴ و ج ۱، ص ۲۲۳).

بررسی: جای سؤال است که مشاهده چنین محتوایی از چه جهت و مطابق با کدام دیدگاه از دیدگاه های گفته شده، اشاعه فحشا دانسته شده است؟ معلوم است که با صرف مشاهده، اظهار صادق نیست؛ چرا که اظهار، آشکار کردن چیزی برای دیگری است و در این مورد، شخص بیننده چیزی را بر دیگری اظهار نکرده است، بلکه خودش مشاهده کرده است. بله، نشان دادن چنین محتوایی برای دیگران از طریق ابزارهای رسانه ای اظهار فحشا است، اما سخن ما در صرف مشاهده کردن است نه در نشان دادن آن به دیگران. همچنین مشاهده این نوع فیلم ها -مخصوصاً در خلوت- هر چند که حرام هم باشد، اما از دید عرف موجب ترویج فساد و فحشا نیست؛ چرا که ترویج نیازمند کثرت و تکرار است، آن هم باتوجه به قید «فی الذین آمنوا» که بیانگر انجام چنین کاری در بین افراد مؤمنین است.

البته در استفتای از امام خمینی علیه السلام روشن می گردد، صرف نگاه کردن به فیلم های ترویج دهنده افکار فاسد، اشاعه فحشا نمی باشد. بله از نظر ایشان در صورتی که این کار موجب تأثیرپذیری و فساد باشد مشاهده آن جایز نخواهد بود (خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۹۷۴).



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

تجارت مرتبط با فعالیت‌های رسانه‌ای منافی عفت: انجام فعالیت‌های رسانه‌ای در راستای کسب درآمد هم در صورت تحقق یافتن ملاکات اشاعه فحشا، جزء مصادیق آن خواهد بود. این فعالیت‌ها ممکن است در قالب‌های مختلفی تحقق یابند، از جمله؛ توزیع و فروش گسترده محتوای منافی عفت از قبیل تصاویر، فیلم و مانند اینها، انجام تبلیغ برای مشاغل مختلف - که در آن، محتوای منافی عفت و یا مخالف با حدود الهی همچون تصاویر بی حجاب به کار گرفته شده است - و موارد دیگر.

بررسی: این موارد به وضوح از مصادیق اشاعه فحشا هستند؛ زیرا علاوه بر اینکه با انجام چنین کارهایی فحشایی را اظهار کرده و آن را فاش ساخته‌اند، مقتضای اشتغال به این کارها نیز ترویج و تکرار آن است؛ بنابراین کثرت وجودی این فواحش هم از جانب خودشان تحقق پیدا کرده است و هم با از بین رفتن قباحات این کارها در جامعه، زمینه برای تحقق آن از افراد جامعه نیز فراهم خواهد شد.

استفتای از مرحوم تبریزی نیز شاهد بر این مطلب است. در این استفتا از کسانی که دستگاه‌های نشان‌دهنده فیلم‌های منافی عفت را خرید و فروش می‌کنند - به نحوی که برنامه‌های مباح دیگری هم از آن استفاده می‌شود و فروشنده هم احتمال به‌کارگیری این تجهیزات را در این غرض می‌دهد - سؤال شده است. در پاسخ به این سؤال گفته شده: «آنها را ارشاد می‌کنیم به ترک خرید و فروش این فیلم‌ها و به ترک هر چیزی که نشر فساد و اشاعه فحشا در آن وجود داشته باشد و اینکه در کسب خود با طلب حلال تقوای الهی را رعایت کنند» (تبریزی، ۱۴۲۷ق، ج ۶، ص ۴۱۴).

همچنین در یک استفتای مشابه، حکم نصب گیرنده‌های شبکه‌های ماهواره‌ای برای پیگیری برنامه‌های تلویزیونی بیگانه، از آیت‌الله مکارم شیرازی پرسیده شده که چنین پاسخ داده شده است: «هر گاه نصب ماهواره‌ها منجر به شیوع فساد در سطح جامعه و یا خانواده گردد، به شکل مضاعف حرام است و وجود بعض از برنامه‌های تعلیمی برای ازاله حرمت کافی نیست» (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۴۵۶).

یا از محضر آیت‌الله مظاهری، از تولید و پخش قالیچه‌هایی پرسیده شده که بر روی آن عکس زنان به صورت بدحجاب یا در حال ناز و عشوه و یا همراه با آلات لهو و لعب مانند تنبور و زدن آن آلات نقش بسته است. این چنین پاسخ داده شده:



«بافتن و خرید و فروش و استفاده از آنها حرام است؛ بلکه اشاعه فحشا است» (بنی هاشمی خمینی، ۱۴۰۲، B2n.ir/n63269).

آیت الله مکارم شیرازی هم به سؤالی مشابه با این سؤال، چنین جواب داده‌اند: «باتوجه به این که این عکس‌ها ترویج فساد است، تولید و خرید و فروش و نگهداری آن اشکال دارد» (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص ۱۵۱).

۲-۱-۲. اخبار و گزارشات مفسده‌دار

قابلیت فضای رسانه‌ای در انتقال پیام، زمینه‌ای برای استفاده نامناسب برخی افراد از این امتیاز شده است. این افراد با به‌کارگیری چنین امکانی در انتشار اخبار ارتکاب معاصی، انتشار اخبار دروغ، انتشار تهمت‌های ناروا و انتشار توهین به افراد و مقدسات، تلاش‌گران در عرصه اشاعه فحشا و فساد هستند.

بررسی: انتشار این موارد، مستلزم اظهار فحشا یعنی دروغ، تهمت و توهین است و اگر به حدی باشد که کثرت وجودی برای آن صدق کند، با قول به اراده کثرت ارتکاب فحشا از اشاعه فحشا، اشاعه فحشا نیز تحقق یافته است. بله در میان موارد گفته شده، شاید نسبت دادن اشاعه فحشا به هر دروغی صحیح نباشد؛ چرا که علاوه بر صدق «اشاعه»، صدق «فحشا» هم لازم است و گفته شد، حداقل فحشا این است که آن فعل یا قول، بسیار زشت باشد که این امر در همه موارد دروغ صادق نیست.

همه اینها در صورتی است که غرض صحیحی به آن تعلق نگیرد، اما اگر کیفیت بیان این اخبار به‌گونه‌ای باشد که با نشان دادن قباحات این کارها، مانع از گسترش مفاسد شود، جزء مستثنیات بوده و مانعی نخواهد داشت.

تطبیق چند استفتا بر این بحث نیز مؤید مطالب گفته شده خواهد بود.

در استفتای از امام خمینی علیه السلام با سؤال از اشاعه فحشا بودن چاپ و نشر اخباری از قبیل دستگیری سارقین، کلاهبرداران، گروه‌های رشوه‌گیرنده در ادارات و افرادی که اقدام به انجام اعمال منافی عفت می‌کنند و همچنین چاپ و نشر اخبار از گروه‌های فساد و ابتذال و کلوپ‌های شبانه، چنین پاسخ داده شده: «مجرد نشر حوادث و وقایع در مطبوعات اشاعه فحشا محسوب نمی‌شود» (خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۱۰۵۱).



در استفتای از آیت الله منتظری نیز پرسیده شده؛ مدتی است که مسئولین ورزشی، قصد راه اندازی ورزش کشتی بانوان را دارند؛ آیا بنده به عنوان خبرنگار، حق توسعه و ترویج این رشته برای بانوان در مطبوعات را دارم؟ و در جواب گفته شده: «اگر اشاعه خبر و ترویج آن رشته، موجب فحشا و حرام دیگری نباشد مانعی ندارد» (منتظری، بی تا، ج ۳، ص ۳۱۵).

در پاسخ از استفتای از آیت الله گلپایگانی در رابطه با خبردار کردن و آگاه سازی دیگران از حالات یک شخص در جعل اسناد و کلاهبرداری از افراد و بازگو نمودن آن اشاعه فحشا و حرام شمرده شده است. البته در ادامه این پاسخ، نصیحت کردن خود آن شخص و یا راهنمایی دیگران در وقت مشورت - به نحوی که فقط از همان لغزش و خطا سخن بگوید -، و همچنین اقامه شهادت در صورت طلب شهادت، بی اشکال دانسته شده است (گلپایگانی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۶).

۳-۱-۲. تبلیغ و ترویج فرهنگ انحرافی

شوق
سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

ترویج فرهنگ های غلط مثل مصرف گرایی، تجمل گرایی و هر فرهنگ غلط دیگر از طریق فضای رسانه ای که موجب رواج سبک زندگی غیر سالم در جامعه گردد می تواند از موارد اشاعه فحشا قرار گیرد.

بررسی: تقریب استدلال بر این مدعا چنین است، علامه طباطبایی در المیزان فرموده است: «فاحشه عبارت است از هر عمل زشتی که جامعه آن را قبیح می داند، چون تجاوز از حدود و اخلاص مصالح عامه است و نمی گذارد جامعه به تحصیل حوائج ضروری زندگی خود قیام نماید» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۳۰۸) پس با توجه به اینکه عنوان قبیح بر هر کدام از فرهنگ های غلط و عادات های اشتباه صادق است، ترویج و گسترش آنها از طریق فضای رسانه ای نیز اشاعه فحشا خواهد بود.

تحقق برخی از این موارد، هر چند که ممکن است به خودی خود اشکال شرعی نداشته باشد، اما چون به ترویج و گسترش فرهنگ انحرافی و غربی می انجامد، اشاعه فحشا شمرده شده است. همانند پوشیدن لباس گروه های منحرف غربی (بنی هاشمی خمینی، ۱۴۰۲، B2n.ir/n63269). با این بیان، تکلیف بزرگداشت و ترویج مناسبت های غربی مثل جشن کریسمس، ولنتاین و هالووین از رسانه ها نیز روشن



خواهد بود؛ چرا که نوعی تشبیه به کفار و ترویج فرهنگ آنها است. البته توجه به این نکته هم لازم است که اشاعه فحشا دانستن برخی فرهنگ‌های غلط مثل مصرف‌گرایی و موارد مشابه، در همه موارد تحقق آن صحیح نیست، بلکه اشاعه فحشا بودن در جایی است که به یک فرهنگ غلط تبدیل شده باشد. پس باتوجه به اینکه صحیح‌ترین معنا در مراد از «فحشا» را رفتار یا گفتار بسیار زشت دانستیم، روشن است که ترویج چنین فرهنگ‌های غلط اشاعه فحشا خواهد بود؛ چرا که علاوه بر تحقق اظهار، اگر به حد ترویج برسد، کثرت وجودی هم تحقق پیدا خواهد کرد.

بله در صورتی که هر یک از فرهنگ‌های گفته شده، قباحات زیادی نداشته باشد، و یا عنوان محرّمی همچون تشبیه به کفار و مانند اینها را نداشته باشد، «اشاعه فحشا» نخواهد بود.

۲-۲. اشاعه فحشا در فضای غیر رسانه‌ای

تحقق مصادیق جدید از اشاعه فحشا به تحقق آن در محیط‌های رسانه‌ای منحصر نیست؛ بلکه باتوجه به شکل‌گیری نحوه‌های جدیدی از سبک زندگی، مصادیق جدیدی نیز پدیدار گشته که اشاعه فحشا در آن موارد نیز محقق است. در این قسمت به سه عنوان اصلی از این موارد اشاره می‌گردد.



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۱-۲-۲. دایر کردن مراکز فساد

مهم‌ترین مراکزی که برای تحقق اشاعه فحشا محقق است؛ مراکز ارتکاب اعمال منافی عفت: فعال کردن مراکزی همچون خانه‌های فساد، کاباره‌ها، سینماهای اکران کننده فیلم‌های منافی عفت، استخرها و تالارهای مختلط، مراکز دان‌سینگ و مانند اینها، از جمله فعالیت‌هایی است که شکی در اشاعه فحشا بودن این فعالیت‌ها وجود ندارد.

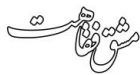
مراکز آموزش محرّمات: دایر کردن و تشکیل مراکز آموزش محرّمات، همانند آموزشگاه‌های رقص و موسیقی حرام و موارد مشابه نیز از مقوله اشاعه فحشا بودن خارج نبوده و مصداق بارز برای اشاعه فحشا هستند.

مراکز قمار و شرط‌بندی: برپاساختن قمارخانه‌ها و مراکزی شبیه آن برای قمارکردن و شرط‌بندی نیز از مصادیق اشاعه فحشا است.

بررسی: با دایرکردن مراکز مذکور، نه تنها فحشا در این مراکز برای دیگر افراد اظهار می‌شود، بلکه با ارتکاب فحشا به صورت جمعی، کثرت فحشا نیز محقق است. البته اشاعه فحشا منحصر به دایرکردن مراکز گفته شده نیست، بلکه هر مرکزی که موجب اشاعه محرّمات و رفتارهای زشت باشد را شامل است.

۲-۲-۲. تجمّعات فساد محور

متأسفانه، امروزه تجمّعاتی در جامعه شکل می‌گیرد که تحقّق اشاعه فحشا با برپاکردن این تجمّعات محلّ شبهه نیست. مصادیقی برای این اجتماعات متصوّر است که عبارت‌اند از؛ تجمّعات اعتراضی به اجرای قوانین الهی مثل اعتراض به قانون حجاب، مثلاً در سال‌های اخیر و با تأثیر از تبلیغات سوء دشمنان دین اسلام و انقلاب اسلامی شیوه جدیدی از اعتراضات پدیدار گشته که در آن به نشانه اعتراض، حجاب خود را در اجتماعات از سر برداشته و بالا نگه می‌دارند.



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

بررسی: انجام این کار نه تنها موجب اظهار گناه این افراد می‌شود، بلکه با هدف ترویج محرّمات نیز صورت می‌گیرد، به همین جهت شکی در اشاعه فحشا بودن آن وجود ندارد.

برپاکردن تجمّعات اعتراضی باهدف مقابله با نظام اسلامی نیز در صورتی که مصداق تضعیف اسلام و مقدّسات دینی باشد، به جهت ترویج بی‌دینی، از مصادیق اشاعه فحشا هم خواهد بود.

۲-۲-۳. تجارت مفاسد

ازاین جهت که قوام اشاعه فحشا به اظهار و یا کثرت ارتکاب است، لذا در صورتی که تجارت و معامله‌ای منجر به اظهار و یا ترویج وجودی گناهان یا رفتارهای بسیار زشت در جامعه گردد، اشاعه فحشا هم محقق خواهد بود. این تحقّق به روش‌های مختلفی ممکن است صورت بگیرد؛

گاهی به کسب درآمد از طریق ایجاد و اداره مراکز فساد، مراکز آموزش محرّمات

و بقیه مراکزی است که در بالا نیز اشاره گردید؛ چرا که برپایی و اداره این مراکز موجب اظهار فحشا بوده و همچنین موجب کثرت ارتکاب فحشا نیز است.

۱. گاهی به توزیع ابزار و مواد انجام گناه و رفتارهای بسیار زشت است. مثلاً برخی افراد، آلات لهوی مثل آلات قمار و موسیقی حرام را فراهم آورده و در جامعه توزیع می کنند، یا برخی دیگر اقدام به فروش و توزیع مشروبات الکلی و مواد افیونی می کنند. این اقدامات علاوه بر اینکه اظهار فعل محرم و بسیار زشت ساخت و تولید این ابزار آلات و مواد است، به دلیل پیشه ساختن و استمرار آن توسط کاسب موارد مذکور، ظهور عرفی در ترویج گناه و رفتارهای زشت هم دارد.

۲. گاهی به جهت اشتغال به انجام قاچاق دختران است که به غرض ارتکاب اعمال منافی عفت انجام می پذیرد.

۳. گاهی به کسب درآمد از فروش، نصب و راه اندازی تجهیزات فراهم شده برای استفاده از محتوای منافی عفت است، البته به شرطی که استفاده حرام از آن را قصد کرده باشد.

بررسی: در صورتی که تجارت و معامله ای، برای اظهار و یا ترویج وجودی گناه یا رفتارهای بسیار زشت در جامعه انجام گیرد و یا انجام چنین معامله ای منجر به اظهار و ترویج فحشا گردد، اشاعه فحشا هم محقق خواهد بود. در این راستا مسئله شرعی مرتبطی هم در رساله توضیح المسائل آیت الله فیاض وجود دارد که به آن اشاره می گردد؛ «خرید و فروش آلات لهو - مانند نی و تار و صلیب و طبل و صفحه گرامافون و نوارهای ترانه و مانند آن - و آلات قمار مانند شطرنج به قصد حرام و یا برای اشاعه و ترویج آن، حرام است» (فیاض، ۱۴۲۶ق، ص ۳۱۲).



نتیجه گیری

در رابطه با مصادیق اشاعه فحشا، از دو جهت می توان سخن گفت؛

۱. برخی موارد که در کلمات مفسران و فقهای گذشته به اشاعه فحشا بودن آن تصریح شده است. مانند قذف، قیادت و غیر اینها.

۲. برخی دیگر از موارد، مصادیق جدیدی است که در زمان معاصر تحقق پیدا کرده و احراز مصداقیت هر مورد برای «اشاعه فحشا» بستگی به دیدگاهی دارد که برای مفهوم مراد از اشاعه فحشا اختیار شده است.

این پژوهش با هدف تطبیق دیدگاه های اصلی در «اشاعه فحشا» بر مصادیق معاصر در دو حوزه فضای رسانه ای و فضای غیررسانه ای انجام شد. مهم ترین یافته های تحقیق را می توان در محورهای زیر خلاصه نمود:

- احراز مصداق بودن «اشاعه فحشا» در پدیده های نوین، مستلزم توجه به مفهوم «اشاعه فحشا» است. با توجه به اینکه دو دیدگاه متفاوت در رابطه با این مفهوم وجود دارد. تشخیص مصداقیت برای عنوان حرام «اشاعه فحشا» نیز در برخی موارد متفاوت خواهد بود.



سال دوم | شماره چهارم
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- بنا بر دیدگاهی که اشاعه فحشا را به اظهار فحشا معنا می کند، مصداق مورد بررسی در صورتی مصداق برای اشاعه فحشا خواهد بود که معصیت یا رفتار بسیار زشت یک شخص برای افراد دیگر، اظهار و به عبارت دیگر علنی شود.

- بنا بر دیدگاه دیگر نیز، اشاعه فحشا در صورتی محقق است که فعل شخص منجر به ترویج و تکثیر گناه در جامعه مسلمین گردد. البته در برخی موارد لازم نیست که شخص چنین نیتی را قصد کرده باشد، بلکه اگر ظهور فعلی او در ترویج فحشا باشد، برای تحقق اشاعه فحشا کافی است.

- بر این اساس، در مصادیقی مانند دایر کردن مراکز فساد و برگزاری تجمعات فسادمحور، از این جهت که معمولاً ملاک هر دو دیدگاه تحقق پیدا می کند، بنا بر هر دو دیدگاه مصداق «اشاعه فحشا» شناخته می شوند.

- مصادیقی مانند پورنوگرافی و انتشار گزارشات مفسده دار در فضای رسانه، تجارت مفاسد در صورتی که اظهار فحشا برای دیگران انجام شود و یا موجب



ترویج فحشا شود، اشاعه فحشا هم با توجه به تحقق ملاک هر یک از دیدگاه‌ها محقق خواهد شد.

- در مواردی همچون تبلیغ برخی فرهنگ‌های بیگانه مانند بزرگداشت هالوین - نیز هر چند که خود این فرهنگ ممکن است به خودی خود اشکال شرعی نداشته باشد، اما - از این جهت که سرانجام به ترویج و تکریم فرهنگ ضد اسلامی می‌انجامد، اشاعه فحشا شمرده شده است.

- نکته مهم در رابطه با همه مصادیق اینکه، علاوه بر صدق «اشاعه»، صدق «فحشا» هم لازم است و گفته شد، حداقل فحشا این است که آن رفتار یا گفتار قبیح بسیار شدید داشته باشد.



فهرست منابع

- قرآن کریم

۱. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد، (بی تا). النهاية في غريب الحديث و الأثر، چاپ اول، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۲. ابن فارس، ابوالحسین، (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، تحقیق: محمد هارون عبدالسلام، چاپ اول، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳. ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، تحقیق: احمد فارس، چاپ سوم، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۴. اردبیلی، احمد بن محمد، (بی تا)، زبدة البیان فی احکام القرآن، تحقیق: محمد باقر بهبودی، چاپ اول، تهران، المکتبه الجعفریه لإحياء الآثار الجعفریة.
۵. انصاری، مرتضی بن محمد امین، (۱۴۱۰ق)، کتاب المکاسب، محشی: سید محمد کلانتر، چاپ سوم، قم، مؤسسه مطبوعاتی دارالکتاب.
۶. بای، حسینعلی؛ پورقهرمانی، بابک، (۱۳۸۸)، «بژرسی فقهی و حقوقی هرزه نگاری در فضای مجازی»، فصلنامه حقوق اسلامی، س ۶، ش ۲۳.
۷. بغوی، حسین بن مسعود، (۱۴۲۰ق)، معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، تحقیق: عبدالرزاق المهدی، چاپ اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۸. بنی هاشمی خمینی، سید محمد حسن، تاریخ دسترسی ۶ بهمن ۱۴۰۲، «استفتائات گناهان — آیت الله مظاهری / اشاعه فحشا»، پایگاه انهار احکام، B2n.ir/n63269.
۹. پارسائیان، محمد، و فرج زاده، علی، تاریخ انتشار ۳ تیر ۱۳۹۸، «تحلیل سناریوی نشر تصاویر بی حجاب سلبی تی ها از منظر قرآن / اشاعه فحشا یا خدمتی فرهنگی»، پایگاه خبرگزاری بین المللی قرآن، B2n.ir/g85202.
۱۰. تبریزی، جواد، (۱۴۲۷ق)، صراط النجاة، چاپ اول، قم، دار الصدیقه الشهیده.
۱۱. تبریزی، جواد، (بی تا)، استفتائات جدید، چاپ اول، قم، بی تا.
۱۲. ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق، (۱۴۲۲ق)، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، تحقیق: ابومحمد ابن عاشور، چاپ اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق)، الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیة، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، چاپ اول، بیروت، دار العلم للملایین.
۱۴. خمینی، سید روح الله موسوی، (۱۴۲۴ق)، توضیح المسائل (محشی)، تحقیق: سید محمد حسین بنی هاشمی خمینی، چاپ هشتم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.



۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲ق)، مفردات الفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، چاپ اول، بیروت، دار القلم.
۱۶. سیّد مرتضی، علی بن حسین موسوی شریف، (۱۴۱۵ق)، الانتصار فی انفرادات الإمامیه، تحقیق: گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۷. سیستانی، سیّد علی حسینی، (۱۴۱۷ق)، منهاج الصالحین، چاپ پنجم، قم، دفتر حضرت آیت الله سیستانی.
۱۸. صابونی، محمد علی، (۱۴۲۱ق)، صفوة التفاسیر تفسیر للقرآن الکریم، چاپ اول، بیروت، دارالفکر.
۱۹. صاحب بن عباد، اسماعیل، (۱۴۱۴ق)، المحيط فی اللغة، تحقیق: محمد حسن آل یاسین، چاپ اول، بیروت، عالم الکتاب.
۲۰. طباطبائی، سیّد محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمد جواد بلاغی، چاپ سوم، تهران، انتشارات ناصر خسرو.
۲۲. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، (۱۴۱۲ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت، دارالمعرفه.
۲۳. طریحی، فخرالدین، (۱۴۱۶ق)، مجمع البحرین، تحقیق: سیّد احمد حسینی، چاپ سوم، تهران، کتاب فروشی مرتضوی.
۲۴. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: احمد قصیر عاملی، چاپ اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۲۵. عاملی، یاسین عیسی، (۱۴۱۳ق)، الاصطلاحات الفقهیة فی الرسائل العملیة، چاپ اول، بیروت، دارالبلاغه للطباعة و النشر و التوزیع.
۲۶. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۱۰ق)، کتاب العین، تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرای، چاپ دوم، قم، نشر هجرت.
۲۷. فیاض کابلی، محمد اسحاق، (۱۴۲۶ق)، رساله توضیح المسائل، چاپ اول، قم، انتشارات مجلسی.
۲۸. فیض کاشانی، ملا محسن، (۱۴۱۵ق)، تفسیر الصافی، تحقیق: حسین اعلمی، تهران، انتشارات الصدر، چاپ دوم.
۲۹. فیومی، احمد بن محمد مقری، (بی تا)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، چاپ اول، قم، منشورات دارالرضی.



۳۰. قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴)، الجامع لأحكام القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو.
۳۱. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، چاپ اول، تهران، اسلامیّه.
۳۲. گلپایگانی، سید محمدرضا موسوی، (۱۴۰۹ق)، مجمع المسائل، تحقیق: علی کریمی جهرمی؛ علی ثابته همدانی؛ علی تیری همدانی، چاپ دوم، قم، دارالقرآن الکریم.
۳۳. مامقانی، محمدحسن بن الملاء عبدالله، (۱۳۱۶ق)، غایة الآمال فی شرح کتاب مکاسب، چاپ اول، قم، مجمع الذخائر الإسلامیة.
۳۴. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول (علیه السلام)، تحقیق: سید هاشم رسولی، چاپ دوم، تهران، دارالکتب الإسلامیة.
۳۵. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۱۰ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، چاپ اول، بیروت، مؤسسه الطبع و النشر.
۳۶. مکارم شیرازی، ناصر، تاریخ ۱۴۰۲، «استفتائات - حکم مشاهدۀ تصاویر مبتذل»، پایگاه معظّمه. B2n.ir/s75459.
۳۷. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۷ق)، استفتائات جدید، چاپ دوم، قم، انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
۳۸. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۷ق) الفتاوی الجديدة، تحقیق: ابوالقاسم علیان نژادی، کاظم خاقانی، چاپ دوم، قم، انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
۳۹. منتظری نجف آبادی، حسینعلی، (بی تا)، رساله استفتائات، چاپ اول، قم، بی تا.
۴۰. نیشابوری، حسن بن محمد نظام الدین، (۱۴۱۶ق)، تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیة.

